

चित्रकलेच्या माध्यमातून मध्ययुगीन आणि आधुनिक महाराष्ट्रीय समाजातील कर्तबगार महिलांचा अभ्यास

Prof. Dr. Karishma M. Kambe

Associate Professor

Fine Arts

Govt. Art and Design College, Laxmi Nagar
Nagpur University

सारांश:

महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक इतिहासात चित्रकला ही केवळ सौंदर्याभिव्यक्तीची कला नसून सामाजिक स्मृती, धार्मिक अनुभव, लोकपरंपरा आणि इतिहासदृष्टी यांची दृश्यभाषा आहे. प्रस्तुत संशोधन-पत्राचा उद्देश मध्ययुगीन ते आधुनिक महाराष्ट्रीय समाजातील कर्तबगार महिलांचे स्थान चित्रकलेच्या माध्यमातून अभ्यासणे हा आहे. या अभ्यासात दोन परस्परपूरक प्रश्न विचारले आहेत: एक, चित्रांमध्ये स्त्रीचे प्रतिनिधित्व कसे घडते; आणि दोन, स्त्रिया स्वतः चित्रपरंपरेच्या सर्जक व वहनकर्त्या म्हणून कशा कार्यरत असतात. उपलब्ध दृश्यसामग्रीचा विचार करता, “मध्ययुगीन” महाराष्ट्राचा अभ्यास थेट राजदरबारी चित्रपेक्षा आख्यानपर आणि लोकपरंपरेच्या साहाय्याने अधिक शक्य होतो; म्हणून पैठणची चित्रकाठी/रामायणपर चित्रपरंपरा, वारली चित्रकला, जिजाबाईंची आधुनिक दृश्यस्मृती आणि अंबिका धुरंधर यांसारख्या आधुनिक कलाकारांचे उदाहरण येथे केंद्रस्थानी घेतले आहे. या अभ्यासाचा मुख्य निष्कर्ष असा आहे की महाराष्ट्रीय दृश्यसंस्कृतीत स्त्री केवळ अलंकारिक प्रतिमा नाही; ती नैतिक शक्ती, सांस्कृतिक वाहक, लोककलेची सर्जक, ऐतिहासिक स्मृतीची केंद्रबिंदू आणि आधुनिक सार्वजनिक क्षेत्रातील स्वायत्त कलाकार अशा अनेक रूपांनी उपस्थित आहे. त्यामुळे चित्रकला ही कर्तबगार महिलांच्या इतिहासलेखनासाठी पूरक नव्हे, तर आवश्यक स्रोत मानली पाहिजे.

कीवर्ड्स: चित्रकला, महाराष्ट्र, कर्तबगार महिला, वारली कला, दृश्यसंस्कृती

१. प्रस्तावना

इतिहासलेखनात साधारणपणे दस्तऐवज, शिलालेख, बखरी, पत्रव्यवहार किंवा आत्मचरित्रात्मक स्रोत यांना प्राधान्य दिले जाते; परंतु समाजाची मानसिक रचना, सांस्कृतिक मूल्ये आणि लिंगाधारित भूमिका समजून घेण्यासाठी दृश्यस्रोत तितकेच महत्वाचे असतात. विशेषतः महाराष्ट्रासारख्या प्रदेशात, जिथे आख्यानपर चित्र, भित्तिचित्र, लोककला, धार्मिक दृश्यरूपे आणि आधुनिक अकादमिक चित्रकला यांचा समृद्ध वारसा आहे, तिथे चित्रकलेद्वारे स्त्रियांचा अभ्यास करणे हे सामाजिक इतिहास समजण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरते. चित्रकला समाज स्त्रीकडे कशी पाहतो हे दाखवतेच; पण अनेकदा ती स्त्रियांनी समाजात निभावलेल्या कार्याचीही साक्ष देते.

या संशोधनासाठी “कर्तबगार महिला” ही संकल्पना व्यापक अर्थाने वापरलेली आहे. ती फक्त राजकीय किंवा प्रशासकीय क्षेत्रात उल्लेखनीय ठरलेल्या स्त्रियांसाठी नाही; तर परंपरेचे संवर्धन, लोकसंस्कृतीचे वहन, कुटुंब व समुदाय व्यवस्थेतील केंद्रस्थान, नैतिक प्रतिमान, ज्ञानपरंपरेचे जतन, कलासर्जन, आणि ऐतिहासिक नेतृत्व या सर्व

रूपांत काम करणाऱ्या स्त्रियांसाठी आहे. त्यामुळे या लेखात सीता-सदृश आख्यानपर स्त्रीप्रतिमांपासून ते वारली सुहासिनी, जिजाबाईंच्या आधुनिक पुनर्रचित प्रतिमा आणि अंबिका धुरंधर यांसारख्या आधुनिक कलाकारापर्यंतचा पट उलगडला आहे.

२. संशोधनाची उद्दिष्टे व गृहितके

या संशोधनाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:

- (१) चित्रकलेच्या माध्यमातून महाराष्ट्रातील स्त्रीप्रतिमा आणि स्त्रीकर्तृत्वाचा अभ्यास करणे;
- (२) मध्ययुगीन/पूर्वाधुनिक आणि आधुनिक काळातील स्त्रीप्रतिमांतील सातत्य व बदल समजून घेणे;
- (३) वारलीसारख्या लोकचित्रपरंपरेत स्त्री ही केवळ विषय नसून सर्जक कशी आहे हे दाखवणे;
- (४) आधुनिक महाराष्ट्रीय समाजात स्त्रीच्या ऐतिहासिक आणि कलात्मक पुनर्रचनेचे विश्लेषण करणे.

या अभ्यासाचे गृहितक असे आहे की महाराष्ट्रीय चित्रपरंपरेत स्त्रीला फक्त सौंदर्यप्रतिमा म्हणून न दाखवता सांस्कृतिक शक्ती, सामाजिक स्मृती आणि कलात्मक सर्जनशीलता यांच्या केंद्रस्थानी ठेवले गेले आहे. दुसरे गृहितक असे की आधुनिकतेनंतर स्त्रीची प्रतिमा अधिक सार्वजनिक, ऐतिहासिक आणि स्वायत्त स्वरूपात दृश्यमान होते.

३. संशोधन-पद्धती आणि स्रोतांची मर्यादा

हे संशोधन ऐतिहासिक-व्याख्यात्मक (historical-interpretive) आणि दृश्यसंस्कृती-आधारित (visual culture based) आहे. या पद्धतीत चित्र हे फक्त कला-वस्तू नसून सामाजिक पाठ (social text) मानले जाते. उपलब्ध विश्वसनीय सार्वजनिक स्रोतांच्या आधारे पैठणच्या रामायण-चित्रपरंपरा, चित्रकाठी, वारली चित्रकला, जिजाबाईंच्या आधुनिक चित्रप्रदर्शनात्मक पुनर्रचना, आणि अंबिका धुरंधर यांच्या जीवन-व कलासाधनेचा उपयोग केला आहे.

इथे एक पद्धतशीर मर्यादा मान्य करणे आवश्यक आहे. “मध्ययुगीन महाराष्ट्रीय समाज” या शीर्षकासाठी थेट आणि मोठ्या प्रमाणात स्त्रीकेंद्रित चित्रसामग्री सहज उपलब्ध नाही. उपलब्ध स्रोतांमध्ये १७व्या-१८व्या शतकातील पैठण चित्रकाठीसारख्या पूर्वाधुनिक आख्यानपर चित्रपरंपरा अधिक स्पष्टपणे दिसतात. म्हणून या संशोधनात “मध्ययुगीन” ही संज्ञा काही प्रमाणात विस्तृत सांस्कृतिक सातत्याच्या अर्थाने वापरली आहे; थेट दरबारी पोर्ट्रेटपरंपरेऐवजी लोकाभिमुख दृश्यपरंपरांच्या आधारे विश्लेषण केले आहे. हा दृष्टिकोन मर्यादित असला तरी सामाजिक-सांस्कृतिक अर्थाने अधिक उपयुक्त ठरतो.

४. मध्ययुगीन/पूर्वाधुनिक महाराष्ट्रातील चित्रपरंपरा आणि स्त्रीचे प्रतिनिधित्व

पैठण रामायण चित्रे आणि चित्रकाठी परंपरा महाराष्ट्राच्या दृश्यसांस्कृतिक इतिहासात अत्यंत महत्त्वाची आहेत. सहापीडियातील अभ्यासानुसार पैठण रामायण चित्रांची दृश्यभाषा अत्यंत परिपक्व, रंगसंपन्न आणि नाविन्यपूर्ण होती; ही चित्रे चित्रकाठी किंवा चित्रकथी नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या कथावाचकांकडे असत आणि ते गावोगावी फिरून रामायणाचे गायन-वाचन करताना या चित्रांचा उपयोग करत. त्यामुळे चित्र ही स्थिर वस्तू नसून एक सादरीकरणात्मक (performative) माध्यम बनते.

या परंपरेतील स्त्रीप्रतिमांचे मूल्यांकन करताना हे समजून घ्यावे लागते की सीता, कैकेयी, मंदोदरी, कौसल्या यांसारख्या स्त्रीपात्रांचे चित्रण केवळ धार्मिक कथेसाठी नव्हते; ती समाजाच्या नैतिक चौकटीतील स्त्रीची कल्पना दृश्यमान करत होती. त्यात धैर्य, सहनशीलता, कुटुंबसंरक्षण, संकटकाळातील स्थैर्य आणि धर्माधिष्ठित निष्ठा हे गुण दृश्यरूपात स्थिरावतात. त्यामुळे या चित्रपरंपरेत स्त्री निष्क्रिय नाही; ती कथानकाला नैतिक दिशा देणारी मध्यवर्ती शक्ती आहे. हीच गोष्ट कर्तबगारीच्या व्यापक अर्थाकडे आपले लक्ष वेधते.

राजा दिनकर केळकर संग्रहालयाच्या वर्णनानुसार १७व्या-१८व्या शतकातील पैठण 'चित्रकाठी' चित्रे रामायण, महाभारत, हरिविजय, वेताळपंचविशी इत्यादी कथांवर आधारित होती. यावरून असे सूचित होते की महाराष्ट्रातील दृश्यपरंपरा ही समाजाला मूल्ये, स्मृती आणि आचारसंहितेचे दृश्य शिक्षण देत होती. स्त्रीची प्रतिमा या प्रक्रियेत आदर्श, संकटसहनशीलता आणि भावनिक केंद्र अशी कार्यरत दिसते. म्हणूनच पूर्वआधुनिक समाजातील स्त्रीचा अभ्यास केवळ सामाजिक नियमांमधून नव्हे तर कथाचित्रांच्या दृश्यभाषेतूनही करणे आवश्यक ठरते.

५. वारली चित्रकला : स्त्री ही विषयही आणि सर्जकही

महाराष्ट्रातील स्त्री-आधारित दृश्यसंस्कृतीचे सर्वात प्रभावी उदाहरण म्हणजे वारली चित्रकला. सहापीडियानुसार वारली समाजात भिंतीवरील चित्रकलेची दीर्घ परंपरा असून तिचे मुख्य वाहक स्त्रिया आहेत. विशेषतः अनुष्ठानिक चित्रे सुहासिनी किंवा सुवासिनी—म्हणजे पती जीवित असलेल्या विवाहित स्त्रिया—घराच्या आतील भिंतीवर काढत असत. यावरून स्पष्ट होते की येथे स्त्री ही केवळ चित्रातील पात्र नाही, तर दृश्यसंस्कृतीची वैध सर्जक आहे.

सरमाया फाउंडेशनच्या लेखानुसार ही चित्रे विवाह आणि पीकहंगामाशी संबंधित विधींमध्ये तयार केली जात; तसेच तरुण मुलामुली व मुले-मुली आईबरोबर सजावटीचे नमुने तयार करण्यामध्ये सहभागी होत. म्हणजेच वारली चित्रकला ही स्त्रीकेंद्रित सांस्कृतिक शिक्षणपद्धतीही आहे. घराच्या भिंतीवर काढलेले चित्र समुदाय, शेती, श्रम, नृत्य, उत्सव, विवाह आणि निसर्गाशी नाते यांचे संहिताकरण करते. त्यामुळे या परंपरेत स्त्रीचे कर्तृत्व कलात्मक, सामाजिक आणि पिढ्यांतरित (intergenerational) अशा तिन्ही अर्थानी दिसते.

वारली चित्रकला आपल्याला एक महत्त्वाचा बिंदू शिकवते: स्त्रियांच्या इतिहासाचा अभ्यास फक्त “त्यांचे चित्रण कसे झाले” यावर थांबता कामा नये; “त्यांनी दृश्यसंस्कृती कशी घडवली” हा प्रश्न अधिक मूलभूत आहे. महाराष्ट्रात कर्तबगार महिलांचा अभ्यास करताना वारली स्त्रिया या अनामिक परंतु केंद्रस्थानी असलेल्या कलाकार म्हणून पुढे येतात. त्यांच्या सर्जनात निसर्ग, श्रम आणि सामुदायिक जीवन यांचा आलेख आहे; म्हणून या कलेत स्त्री केवळ परंपरेची राखणदार नाही, तर अर्थनिर्मितीची सक्रिय भागीदार आहे.

६. आधुनिक महाराष्ट्रीय समाजातील ऐतिहासिक स्त्रीची चित्रात्मक पुनर्रचना : जिजाबाई

आधुनिक काळात चित्रकलेची भूमिका बदलते. ती केवळ लोकपरंपरेची अभिव्यक्ती राहत नाही; ती ऐतिहासिक स्मृती आणि सांस्कृतिक आदर्शांची जाणीवपूर्वक पुनर्रचना करू लागते. २०२२ मधील इंडियन एक्सप्रेसच्या वृत्तानुसार पुण्यातील एका चित्रप्रदर्शनात राजमाता जिजाबाईंचे विविध पैलू उलगडण्यात आले—सक्षम प्रशासक, पराक्रमी व्यक्तिमत्त्व, न्यायप्रिय स्त्री आणि धार्मिक संवेदनशीलतेची धनी अशा स्वरूपात. या वृत्तातून स्पष्ट होते की आधुनिक दृश्यसंस्कृती जिजाबाईंना फक्त “शिवाजींची आई” या मर्यादित भूमिकेत ठेवत नाही, तर स्वतंत्र ऐतिहासिक व्यक्तिमत्त्व म्हणून पुनर्स्थापित करते.

ही पुनर्रचना महत्त्वाची आहे, कारण आधुनिक समाजात इतिहास बहुतेकदा चित्र, पुतळे, प्रदर्शन आणि सार्वजनिक स्मरणयोजना यांद्वारेच लोकप्रिय पातळीवर जिवंत राहतो. जिजाबाईंची प्रतिमा मातृत्वापुरती मर्यादित न ठेवता प्रशासन, शौर्य आणि न्याय यांच्या प्रतीकात बदलली जाते तेव्हा स्त्री-कर्तृत्वाची संकल्पनाच व्यापक होते. आधुनिक महाराष्ट्रात अशा दृश्यरूपांमुळे स्त्रीचे सार्वजनिक इतिहासातील स्थान बळकट होते. म्हणून जिजाबाईंची चित्रात्मक उपस्थिती ही केवळ ऐतिहासिक गौरवकथा नाही; ती स्त्रीच्या नेतृत्वक्षमतेची दृश्यमान्यता आहे.

७. आधुनिक कला-जगत आणि कर्तबगार महिला कलाकार : अंबिका धुरंधर

आधुनिक महाराष्ट्रीय समाजातील कर्तबगार महिलांचा अभ्यास चित्रांमधील स्त्रीप्रतिमांपुरता मर्यादित राहू शकत नाही; स्त्रियांनी स्वतः कलाकार म्हणून कशी वाटचाल केली हेही पाहणे आवश्यक आहे. या संदर्भात अंबिका धुरंधर यांचे नाव विशेषत्वाने पुढे येते. द हेरिटेज लॅबच्या माहितीनुसार १९३१ मध्ये अंबिका धुरंधर या भारतीय कला-शाळेतून पदवी घेणाऱ्या पहिल्या भारतीय महिलेपैकी एक ठरल्या; त्यांचे शिक्षण जे. जे. स्कूल ऑफ आर्टमध्ये झाले आणि त्यांनी पुढे भारतातील विविध ठिकाणी आपली चित्रे प्रदर्शित केली. या नोंदींवरून हे स्पष्ट होते की ब्रिटिशकालीन पुरुषप्रधान कला-जगतात त्यांनी एक महत्त्वाचा अडसर मोडला.

अंबिका धुरंधर यांचे महत्त्व केवळ “पहिली महिला” या श्रेयापुरते नाही. त्या आधुनिक महाराष्ट्रीय स्त्रीच्या त्या प्रवासाचे प्रतीक आहेत ज्यात घरगुती/कुटुंबिक कलावातावरणातून बाहेर पडून स्त्री व्यावसायिक कला-शिक्षण, सार्वजनिक प्रदर्शन आणि संस्थात्मक कलेच्या क्षेत्रात स्थान प्राप्त करते. यामुळे स्त्रीचे कर्तृत्व केवळ प्रेरणादायी विषय म्हणून नव्हे तर स्वायत्त कलासर्जनाच्या स्वरूपात ओळखले जाते. आधुनिक महाराष्ट्रात दृश्यसंस्कृतीत स्त्रीचे हे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे, कारण ते लोकपरंपरेतील अनामिक स्त्रीकडून आधुनिक सार्वजनिक कलाकारापर्यंतचा प्रवास सूचित करते.

८. तुलनात्मक विश्लेषण : सातत्य, बदल आणि अर्थ

मध्ययुगीन/पूर्वआधुनिक आणि आधुनिक महाराष्ट्रीय चित्रपरंपरांची तुलना केली असता एक रोचक चित्र समोर येते. पूर्वआधुनिक आख्यानपर चित्रांमध्ये स्त्री ही समाजाच्या नैतिक केंद्राची, कुटुंबसंरक्षणाची आणि सांस्कृतिक स्थैर्याची प्रतिमा म्हणून उभी राहते. वारली परंपरेत ती प्रत्यक्ष सर्जक बनते. आधुनिक काळात जिजाबाईसारख्या ऐतिहासिक स्त्रियांची प्रतिमा सार्वजनिक राजकीय-सांस्कृतिक आदर्शात रूपांतरित होते; तर अंबिका धुरंधरांसारख्या कलाकार स्त्रीच्या स्वायत्त कलात्मक व्यक्तित्वाला मान्यता देतात. याचा अर्थ स्त्रीची दृश्य उपस्थिती सौंदर्यप्रतिमेतून कर्तृत्वप्रतिमेकडे सरकते, परंतु त्या प्रक्रियेत परंपरेशी असलेला संबंध तुटत नाही.

या तुलनेतून तीन गोष्टी स्पष्ट होतात. पहिली, महाराष्ट्रीय चित्रपरंपरेत स्त्रीचे प्रतिनिधित्व मूलतः बहुरूपी आहे. दुसरी, स्त्रीचे कर्तृत्व दृश्यसंस्कृतीत अनेकदा अप्रत्यक्ष असते—उदा., वारली स्त्रियांचे अनामिक परंतु केंद्रस्थानी असलेले कार्य. तिसरी, आधुनिक काळात स्त्रीचे ऐतिहासिक व कलात्मक व्यक्तिमत्त्व जाणीवपूर्वक पुनर्स्थापित केले जाते. यामुळे चित्रकला ही केवळ समाजाचे प्रतिबिंब नसून समाज स्त्रीबद्दल कोणती स्मृती टिकवतो आणि कोणती नव्याने घडवतो याचे माध्यमही आहे.

९. निष्कर्ष

या संशोधनावरून असे ठामपणे म्हणता येते की “चित्रकलेच्या माध्यमातून मध्ययुगीन आणि आधुनिक महाराष्ट्रीय समाजातील कर्तबगार महिलांचा अभ्यास” हा विषय केवळ कला-अभ्यासापुरता मर्यादित नसून सामाजिक इतिहास, स्त्री-अध्ययन आणि सांस्कृतिक विश्लेषण यांच्या संगमावर उभा आहे. पैठण-चित्रकाठी परंपरेसारख्या पूर्वआधुनिक दृश्यरूपांत स्त्री नैतिक आणि कथात्मक केंद्र म्हणून दिसते; वारली चित्रकलेत ती परंपरेची मुख्य सर्जक ठरते; जिजाबाईंच्या आधुनिक पुनर्रचित प्रतिमांत ती प्रशासन, न्याय आणि शौर्याची सार्वजनिक आदर्शप्रतिमा बनते; तर अंबिका धुरंधर यांच्या उदाहरणात स्त्री आधुनिक कला-जगतात स्वायत्त कलाकार म्हणून उभी राहते.

म्हणूनच महाराष्ट्रीय समाजातील स्त्रियांच्या कर्तृत्वाचा अभ्यास करताना चित्रकलेला दुय्यम स्रोत मानणे योग्य ठरणार नाही. उलट, अनेक वेळा चित्रकला तेच दाखवते जे लिखित इतिहास दडवतो किंवा संक्षिप्त करतो—स्त्रीचे श्रम, तिचे नैतिक केंद्रस्थान, तिची दृश्य-सर्जनशीलता, तिचे नेतृत्व आणि तिची स्मृती. पुढील संशोधनात संग्रहालयीय संग्रह,

खाजगी कलासंग्रह, स्त्री कलाकारांची आत्मकथने आणि प्रादेशिक लोकचित्रपरंपरांचा तुलनात्मक अभ्यास केल्यास हा विषय अधिक व्यापकपणे विकसित होऊ शकतो.

संदर्भसूची:

1. गोस्वामी, बी. एन. (तारीख उपलब्ध नाही). आर्ट एन सोल: अनयूज्युअल रीटेलिंग ऑफ द एपिक रामायण. सहापीडिया.
2. जोशिराव, एस. (२०२२, ७ एप्रिल). एग्झिबिशन हायलाइट्स मेनी फॅसेट्स ऑफ राजमाता जिजाबाई. द इंडियन एक्सप्रेस.
3. खान, एम. (तारीख उपलब्ध नाही). वारली पेंटिंग. सहापीडिया.
4. सरमाया आर्ट्स फाउंडेशन. (२०२२, २१ नोव्हेंबर). अ रिटर्न टू द लँड: अ हिस्टरी ऑफ वारली पेंटिंग्स.
5. द हेरिटेज लॅब. (२०२२, ८ मार्च). अंबिका धुरंधर: इंडियाज फर्स्ट आर्ट स्कूल-ट्रेन्ड वुमन आर्टिस्ट.
6. सहापीडिया. (तारीख उपलब्ध नाही). राजा दिनकर केळकर म्युझियम: अ मिरर टू अवर पास्ट.